

Stanisław Ciesielski

Liczebność zesłańców polskich w Kazachstanie 1940-1946

Precyzyjne ustalenie liczby obywateli polskich przebywających w okresie II wojny światowej w Kazachstanie jest niezmiernie trudne, mimo ujawnienia w ostatnich latach wielu nowych źródeł. Tym trudniej odpowiedzieć na pytanie, ilu było tam Polaków. Zasadnicze rozbieżności dotyczą ciągle ogólnej liczby deportowanych w latach 1940–1941. Z jednej strony mamy do czynienia z polskimi szacunkami, najczęściej sięgającymi 1,2 mln osób, z drugiej zaś występują urzędowe, przez całe dziesięciolecie głęboko utajnione, dane radzieckie, wedle których przesiedlono w głąb ZSRR około 330 tys. obywateli polskich. Pytanie o liczebność polskich zesłańców w Kazachstanie w interesującym nas tu okresie to pytanie nie tylko o to, ilu ich do tej stepowej krainy wysłano, ale też ilu ich tam dojechało, jak wielka była śmiertelność w rejonach zesłania, jakie zmiany przyniosła tzw. amnestia i wywołany nią ruch ludności w latach 1941–1942, jak zmieniała się liczebność polskiej zbiorowości po zerwaniu stosunków polsko-radzieckich? Nie na wszystkie te pytania można udzielić choćby przybliżonej odpowiedzi.

Pierwsze próby ilościowego oszacowania rozmiarów deportacji oraz określenia ich zasad i charakteru dokonywane były przez polskie podziemie. W maju 1940 r. komenda lwowskiego obszaru Związku Walki Zbrojnej oceniała ogólną liczbę deportowanych w dwóch pierwszych falach wywózek (a więc w lutym i kwietniu 1940 r.) na około 1 mln osób. Wyślanik Komendy Obszaru ZWZ we Lwowie por. Roman Tatarski ps. „Luda” na konferencji w Bukareszcie pod koniec maja 1940 r. stwierdził m.in.: „Planowa i konsekwenta eksterminacja elementu polskiego obejmuje wszystkie środowiska, a skierowana jest przede wszystkim przeciwko elementowi zdolnemu do noszenia broni. Środki eksterminacji: na pierwszym miejscu deportacja. [...] Kolejność środowisk objętych deportacją: oficerowie, podoficerowie, osadnicy (wywieziono już prawie 100%), policja, urzędnicy administracji państwowej i samorządowej, wreszcie — wieś [...] Nasilenie deportacji jest bardzo duże; świadczyć może o tym fakt, że w czasie od 9 do 14 kwietnia br. z samego Lwowa wywieziono około 12 000 ludzi. [...] Można oceniać, że przeciętna miesięczna wywożonych od grudnia wynosi około 150 000 ludzi. Największe nasilenie deportacji zaznaczyło się w lutym i po 24 marca (po wyborach do sowietów). Na sztych idzie w pierwszym rządzie inteligencja, jako największa przeszkoda na drodze propagandy bolszewickiej. Oceniają, że do dnia 19 kwietnia zlikwidowano już około 1 miliona ludzi; dane te można przyjąć za dość prawdopodobne. Są miasta, w których nie ma już w ogóle elementu polskiego”¹. Uwagę w tej wypowiedzi zwracają nie tyle dalekie od rzeczywistości liczby, ale tonacja ocen. Usprawiedliwione przerażenie dokonującymi się wysiedleniami, sposób zdobywania informacji, wreszcie udzielający się ogniom podziemia nastroj społeczeństwa to były czynniki wydatnie wpływające na opinię o rozmiarach deportacji. Te

pierwsze oceny miały jednak, jak się zdaje, wielkie znaczenie dla ukształtowania się znacznie już trwalszych szacunków ilościowych.

Ustaleniu losów ludności deportowanej z kresów służyło wręcz niewiarygodne przedsięwzięcie, jakim była wyprawa Alfonsa A. Klotza i Eleonory W. Ptaszkówny na trasie Lwów-Czelabińsk-Czkałów-Taszkient-Baku-Syktywkar-Irkuck-Charków-Lwów w czasie od czerwca do października 1940 r. Jej bohaterowie w swym raporcie szacowali liczbę deportowanych w 1940 r. w trzech kolejnych turach na 950 tys.: 10 lutego wywiezionych zostało — wedle ich ocen — 250 tys. osób, 13–14 kwietnia 300 tys. oraz w dniach od 20 do 30 czerwca około 400 tys.² Jest oczywiste, iż przyjęte przez nich ustalenia ilościowe nie były wynikiem żadnych obliczeń ani nie pochodziły z relacji uczestników wszystkich transportów. Klotz i Ptaszkówna nie mieli przecież fizycznego kontaktu z wieloma bardzo licznymi skupiskami, także tymi w Kazachstanie. Wydaje się, iż włączyli oni do swojego sprawozdania szacunkowe dane powszechnie funkcjonujące wówczas w środowisku, z którym byli związani. Po agresji niemieckiej na ZSRR, gdy polskie ziemie wschodnie znalazły się pod okupacją niemiecką, na podstawie obszerniejszej już dokumentacji tam zebranej oceniano w kraju, iż w trakcie czterech deportacji w latach 1940–1941 zostało wysiedlonych 800–1000 tys. obywateli polskich³.

Zasadniczo odmienne dane liczbowe zostały wprowadzone do obiegu wraz z udostępnieniem radzieckich archiwaliów dotyczących polityki represyjnej w latach drugiej wojny światowej.

Z dokumentów NKWD wynika, iż w lutym 1940 r. deportowano z tzw. Zachodniej Ukrainy 89 062 osoby (17 206 rodzin), a z tzw. Zachodniej Białorusi 50 732 osoby (9584 rodziny). Łącznie zatem w toku tej pierwszej masowej deportacji z ziem polskich wywieziono 139 794 osoby (26 790 rodzin)⁴. Do Kazachstanu trafiło 5549 osób, w tym do obwodu akmołińskiego 2072 osoby, do obwodu kustanajskiego 902 osoby, do obwodu pawłodarskiego 1133 osoby i do obwodu semipałatyńskiego 1442 osoby⁵. A. Gurjanow, który poddał analizie dokumenty wojsk konwojowych NKWD, odpowiadających za ochronę transportów deportacyjnych z ziem polskich w latach 1940–1941, ustalił, iż w lutym 1940 r. do Kazachstanu wywieziono 5583 osoby (wg stanu istniejącego już po osiedleniu w lutym-marcu 1940 r.)⁶. Z przebadanych przez niego zestawień konwojów NKWD wynika, iż do obwodu akmołińskiego skierowano wówczas 2090 osób, do obwodu pawłodarskiego 1145 osób, do obwodu ałmaackiego 2127 osób, co łącznie daje jednak 5362 osoby⁷. Należy wszakże mieć na względzie fakt, iż nie wszyscy zesłańcy dowiezieni do stacji końcowej we wskazanym obwodzie musieli być w tym obwodzie osiedleni i odwrotnie: na teren danego obwodu mogli trafiać odwiezieni eszelonami do stacji końcowych w sąsiednich obwodach.

Dowodem na to jest wymienianie jako obwodu docelowego transportów obwodu ałmaackiego, w którym jednak zesłańcy ci nie zostali osiedleni, a w każdym razie nie wykazuje tego faktu żadne zestawienie NKWD.

Według danych z końca I kwartału 1940 r. 139 590 deportowanych z Polski tzw. „osadników” i „leśników” było rozmieszczonych w 115 osiedlach w 21 republikach autonomicznych, krajach i obwodach⁸. Sporządzone w sierpniu 1941 r. zestawienie Oddziału Osiedleń Robotniczych i Specjalnych GUŁag NKWD przedstawiało następujące rozmieszczenie zesłańców z lutego 1940 r. w poszczególnych obwodach Kazachskiej SRR: w obwodzie akmołińskim mieszkali oni w rejonie stiepiackim (849 osób), stalińskim (622 osoby) i szortandyjskim (506 osób); w obwodzie wschodniokazachstańskim w rejonie samarskim przebywało 325 osób, w obwodzie kustanajskim w rejonie dżetygarskim znajdowały się 884 osoby, w obwodzie pawłodarskim w rejonie bajanaulskim — 1108 osób i w obwodzie semipa-

łatyńskim w rejonie żarlińskim — 1085 osób⁹. W sumie zatem było to 5379 osób. Zestawienie wedle narodowości zesłańców wymienia wśród nich 4279 Polaków, 700 Ukraińców i 400 Białorusinów¹⁰.

Drugą wielką operacją deportacyjną na ziemiach polskich inkorporowanych przez ZSRR przeprowadzono w kwietniu 1940 r. Dotychczasowe ustalenia jej dotyczące potwierdzają, iż wszystkich wywiezionych skierowano do Kazachstanu. Wedle informacji przekazanej Ł. Berii 18 października 1940 r., „do Kazachskiej SRR zostało przesiedlonych z zachodnich obwodów Ukraińskiej i Białoruskiej SRR - 60 667 (według innych danych 61 092 os.) członków rodzin represjonowanych uczestników organizacji powstańczych, oficerów byłej polskiej armii, policjantów, służby więziennej, żandarmów, ziemian, fabrykantów i urzędników byłego polskiego aparatu państwowego”¹¹. Fakt, iż w dokumencie funkcjonującym na tym szczeblu posługiwano się rozbieżnymi liczbami, ma pewną wymowę: zdaje się dowodzić, iż rejestry NKWD nie były bynajmniej ściśle i jednoznaczne, a zatem zawarte w nich informacje nie mogą ostatecznie zamykać kwestii liczebności deportowanych. W 1942 r. Oddział Specjalnych Osiedleń NKWD ZSRR konsekwentnie utrzymywał, iż do Kazachstanu w ramach kontyngentu tzw. „rodzin represjonowanych” przesiedlono 66 000 osób¹². Aparat NKWD, jak się okazuje, miał trudności z ustaleniem precyzyjnej liczby pozbawionych wolności obywateli polskich. Deportowanych rozsiadlono w obwodach: aktiubińskim, akmolińskim, kustanajskim, pawłodarskim, północnokazachstańskim i semipałatyńskim¹³. Ich rozmieszczenie w III kwartale 1940 r. podaje tab. 1.

Tab. 1. Liczba i rozmieszczenie deportowanych w kwietniu 1940 r. do Kazachstanu „rodzin osób represjonowanych” w świetle danych NKWD (stan na III kwartał 1940 r.)

Miejsce osiedlenia (obwód)	Liczba osiedlonych	Odsetek kontyngentu [%]
akmoliński	6308	10,45
aktiubiński	6816	11,29
kustanajski	8103	13,43
pawłodarski	11 440	18,96
pietropawłowski	20 046	33,22
semipałatyński	7638	12,65
Ogółem	60 351	100,00

Źródło: Archiwum Wschodnie, Swiedienija o koliczestwie wysieliennych iz zapadnych oblastiej USSR i BSSR.

Badająca problem deportacji obywateli polskich W. S. Parsadanowa¹⁴ stwierdziła, iż „ogólna liczba uciekinierów [bieżeńców] i rodzin represjonowanych zamykała się w 176 tys. osób”, ponieważ podaje ona, że liczba bieżących wynosiła 77 920 osób (wg innych danych 78 339 lub 76 319), zatem liczba deportowanych w kwietniu 1940 r. powinna wynosić 97–100 tys., co mogłoby odpowiadać wspomnianemu już zamiarowi wysiedlenia 20–25 tys. rodzin, ale w świetle domniemań NKWD nie znajduje potwierdzenia. Błędne jest także przyjęcie, iż deportowano 60 351 osób¹⁵, albowiem – jak wyżej wskazano – jest to stan liczebny kontyngentu kwietniowego w III kwartale 1940 r., a nie w chwili deportacji.

Następna grupa polskich zesłańców trafiła do Kazachstanu w wyniku deportacji przeprowadzonej późną wiosną 1941 r. Operacja ta przebiegała w trzech turach. 21 maja Beria podpisał decyzję o rozpoczęciu wysiedleń z terenu Zachodniej Ukrainy¹⁶, a już następnego dnia ruszyły stamtąd pierwsze eszelony¹⁷. Łącznie wywieziono 12 371 osób, spośród których 2291 (636 rodzin) w 3 transportach trafiło do obwodu południowokazachstańskiego (czimkienckiego)¹⁸. W nocy z 19 na 20 czerwca nastąpiła deportacja 22 353 osób z tzw. Zachodniej Białorusi¹⁹. W maju i czerwcu 1941 r. wywieziono ogółem 22 353 osoby z zachodnich obwodów Białoruskiej SRR, 12 371 z Ukrainy Zachodniej i 12 682 z Litwy²⁰. Miejscem docelowym eszelonów była m.in. Kazachska SRR, do której skierowano w sumie 15 413 osób²¹. Ponieważ w odniesieniu do deportowanych z Litwy trudna do określenia jest liczba osób posiadających przed 1 września 1939 r. obywatelstwo polskie, niemożliwe jest precyzyjne ustalenie, ilu obywateli polskich w sumie trafiło na zesłanie do Kazachstanu w latach 1940–1941.

14 października 1941 r. zastępca komisarza spraw zagranicznych A. Wyszynski poinformował ambasadora S. Kota, że w ZSRR znajdowało się wówczas 387 932 obywateli polskich pozbawionych wolności²². Wbrew pozorom i podejrzeniom strony polskiej Wyszynski nie zaprezentował wówczas danych specjalnie spreparowanych na użytek pertraktacji z Polakami. Bardzo zbliżone – choć nie takie same, co też ma swoje znaczenie – dane funkcjonowały w rozmaitych wewnętrznych dokumentach NKWD i raportach przekazywanych najwyższym czynnikom w państwie radzieckim. Pozwala to raczej wykluczyć propagandowy wymiar aktu zakomunikowania polskiemu ambasadorowi takiej właśnie liczby. W pochodzącej z tego samego okresu notatce Berii dla Stalina i Mołotowa była mowa o 391 575 osobach²³, trzy lata później zaś Beria informował Stalina, że w chwili ogłaszania tzw. amnestii pozbawionych wolności było 389 382 obywateli polskich, z tego w więzieniach, obozach i miejscach zsyłki pozostawały 120 962 osoby, w śpiecposiołkach – 243 106 osób i w obozach jeńców wojennych – 25 314 osób. Z tego ostatniego źródła wynika także, że w momencie tzw. paszportyzacji w 1943 r. na obszarze Kazachstanu pozostawało 76 942 tzw. „byłych obywateli polskich”²⁴.

Przeznaczona prawdopodobnie dla Stalina notatka podpisana przez Berię 1 sierpnia 1941 r. stwierdza, iż liczba obywateli polskich skierowanych „do specjalnych osiedli i na zesłanie” wynosiła 318 784, z tego w Kazachstanie znajdować się miało jednak zaledwie 14 307 osób. Z drugiej strony w tym samym dokumencie jest mowa o 59 787 osobach należących do grupy „rodzin represjonowanych”, którą to kategorią obejmowano deportowanych w kwietniu 1940 r.²⁵ Ta ostatnia liczba wyraźnie koresponduje z tymi, które pojawiły się w dokumentach NKWD w 1940 r.

O ile przyjąć, że podana przez Berię liczba 59 787 osób z „rodzin represjonowanych” rejestrowała stan z lata 1941 r., to wynikałby z niej ubytek tego kontyngentu rzędu 1,45–2,14 proc. (w zależności od przyjętej wyjściowej liczby deportowanych. Nie jest to jednak śmiertelność wśród tej grupy zesłańców liczona od momentu deportacji, pomija bowiem urodzenia na zesłaniu. W praktyce więc śmiertelność ta byłaby nieco wyższa, ale zapewne nie przekraczająca 2,5 proc. Znacznie trudniej określić taki wskaźnik dla dwóch pozostałych grup obywateli polskich zesłanych do Kazachstanu. Jeśli przyjąć, że podana przez Berię liczba 14 307 osób w Kazachstanie, to liczba ssylnoposielenców z 1941 r. żyjących w momencie sporządzania dokumentu, to liczony jak wyżej ubytek w tej grupie byłby bardzo wysoki, sięgałby bowiem aż 7,2 proc. Nie wydaje się to możliwe, zwłaszcza że deportowani w maju-czerwcu przebywali na zesłaniu dopiero kilka tygodni. Natomiast ustalenie dla tego samego okresu odsetka zgonów wśród deportowanych tzw. „osadników” i „leśników” jest praktycznie niemożliwe z uwagi na zbyt wielkie różnice w informacjach o liczebności tego kontyngentu na terenie Kazachstanu w sierpniu 1941 r. Gdyby przyjąć, że było ich wówczas 5379, to ubytek nie przekraczały 3,06 proc. (a więc

śmiertelność przy uwzględnieniu urodzeń zapewne wyniosłaby nieco więcej). Natomiast przyjęcie występującej również w źródłach liczby 4879 zesłańców z lutego 1940 r. prowadzi do ubytku 12,07 proc., co wydaje się nieprawdopodobne, ponieważ dla całego kontyngentu tzw. „osadników i leśników” wskaźnik ów wyniósł w tym okresie 5,2–5,6 proc. (w zależności od przyjętych do obliczeń danych wyjściowych)²⁶.

Po nawiązaniu stosunków dyplomatycznych między Polską i Związkiem Radzieckim, także agendy rządu polskiego, a przede wszystkim ambasada w ZSRR i jej placówki opiekuńcze, przystąpiły do sporządzania obliczeń obywateli polskich, którzy zostali wywiezieni w głąb państwa radzieckiego w latach 1939–1941. Początkowo operowano wysoce nieprecyzyjnymi przybliżeniami – liczbą 1–2 mln „wywiezionych”, pod którą rozumiano zazwyczaj nie tylko deportowanych, ale także uwięzionych, wcielonych do Armii Czerwonej, jeńców wojennych itd.²⁷ Aparat opiekuńczy ambasady polskiej dysponował pod koniec 1941 r. informacjami, na których podstawie szacował zbiorowości obywateli polskich na ok. 176 tys. osób w północnych i syberyjskich obwodach Rosji, ok. 139 tys. w Kazachstanie i ok. 110 tys. w południowych republikach Związku Radzieckiego. Ponadto 40 tys. osób było już w obozach formującej się armii polskiej pod dowództwem gen. Władysława Andersa. Zakładano, iż istniała jeszcze grupa (więźniowie, żołnierze Armii Czerwonej) szacowana na 300 tys. osób, o których losie nie posiadano wszakże żadnych konkretnych informacji²⁸. Charakteryzując ówczesną wiedzę placówek polskich na temat rozmieszczenia i liczebności ludności polskiej w ZSRR Józef Mieszkowski, człowiek z racji pełnionych obowiązków niewątpliwie dobrze zorientowany, napisał w swym studium: „Jest faktem, że liczby, jakimi w tej chwili rozporządza aparat Ambasady w pracy bieżącej, są całkowicie dowolne i nie oparte na żadnych przesłankach konkretnych. Przesłankami są raczej wrażenia niżli fakty. Na podstawie wąskich, fragmentarycznych obserwacji, ułamkowych danych, ad hoc pod kątem doraźnych potrzeb robionych, pojedynczych sprawozdań i z reguły zabarwionych emocjami, a często tendencyjnych relacji – trzeba dokonywać uogólnień, które żadnej wartości przekonywującej z obiektywnego punktu widzenia nie mają”²⁹.

Czynnikiem ogromnie komplikującym jakiegokolwiek ówczesne szacunki była migracja ludności polskiej po ogłoszeniu dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 12 sierpnia 1941 r. o amnestii dla pozbawionych wolności obywateli polskich. Nastąpiło wówczas poważne, ale trudne do liczbowego określenia przesunięcie tej ludności z północnych obszarów ZSRR na południe, ku miejscom formowania polskich jednostek wojskowych, czy też ogólniej – tam, gdzie spodziewano się znaleźć lepsze warunki życia. Równocześnie dokonywały się przesunięcia na mniejsze odległości, np. w Kazachstanie nastąpił wyraźny ruch z kołchozów i sowchozów do miast, czemu zresztą w pewnym momencie władze radzieckie zaczęły energicznie przeciwdziałać. Czynniki radzieckie podejmowały ponadto urzędowe decyzje o przesuwanie ludności polskiej z niektórych rejonów, m.in. do Kazachstanu.

3 listopada 1941 r. Państwowy Komitet Obrony ZSRR zdecydował o rozsiedleniu obywateli polskich przebywających w Kotłasiu, Tockoje, Tatiszczewie i Buzułuku. 10 831 osób postanowiono skierować wówczas do obwodów południowokazachstańskiego, dżambulskiego i semipałatyńskiego Kazachskiej SRR³⁰.

1 października 1941 r. Rada Komisarzy Ludowych ZSRR i Komitet Centralny WKP(b) przyjęły postanowienie o rozmieszczeniu 100 tys. polskich obywateli w Uzbekistanie³¹. Okazało się wszakże, że ta republika związkowa nie była w stanie przyjąć tylu przesiedleńców i 19 listopada 1941 r. Państwowy Komitet Obrony ZSRR podjął postanowienie o przesiedleniu części obywateli polskich z Uzbekiej SRR. 36 500 osób zdecydowano przesiedlić do Kazachskiej SRR i rozsiedlić w obwodzie południowokazachstańskim (18 000 osób), w obwodzie dżambul-

skim (12 000 osób) i w obwodzie semipałatyńskim (6500 osób)³². Postanowienie PKO nie pozostawiało przy tym żadnych wątpliwości co do przymusowego i obligatoryjnego wykonania tej decyzji, nakazując zastosowanie represji w postaci aresztowań wobec osób stawiających opór. Przesiedlenie miało nastąpić w okresie od 25 listopada do 5 grudnia 1941 r. środkami transportu dostarczonymi przez ludowe komisariaty żeglugi rzecznej i komunikacji, wedle planu ustalonego przez NKWD ZSRR³³. Jan Kwapiński, będący delegatem ambasady w Uzbekistanie, tak w raporcie dla ambasady przedstawił przebieg tego przesiedlenia w rejonie Buchary: „W nocy na 21 bm. rozpoczęto akcję w całym okręgu bucharskim. W kołchozach i sowchozach udzielono ludziom od 15-60 minut na przygotowanie się do wyjazdu. Na drogę nie dano żadnego zapatrzenia. W wielu rejonach nie dano ludziom środków lokomocji, dopiero na skutek energicznych żądań dostarczono wozów do najbliższej stacji”³⁴. Ostatecznie decyzja ta została wykonana tylko częściowo.

W tym samym czasie do Kazachstanu napływali zwalniani więźniowie i zesłańcy z północnych rejonów ZSRR, głównie z obwodów archangielskiego i wołogodzkiego oraz z Komi ASRR³⁵. W obwodzie ałmaackim znaleźli się także byli obywatele polscy z paszportami radzieckimi, zarówno ewakuowani „z urzędu” z terenów zajętych w tym czasie przez wojska niemieckie, jak i uciekinierzy stamtąd. W większości były to osoby narodowości żydowskiej³⁶. Liczebność tej grupy obywateli polskich oraz odsetek w niej osób narodowości polskiej nie jest jednak znany.

Wszystko to w zasadniczy sposób ogranicza możliwość odnoszenia ustaleń ambasady z lat 1941–1942 do liczby zesłanych do Kazachstanu w 1940 i 1941 r. Na początku 1942 r. wspomniany już J. Mieszkowski dokonał oszacowania liczebności skupisk polskich w Związku Radzieckim na podstawie korespondencji nadchodzącej do ambasady polskiej w okresie od 25 września 1941 r. do 10 stycznia 1942 r. Doszedł do wniosku, iż ogólna liczba ludności polskiej w ZSRR wynosiła ok. 620 tys. osób, z czego w Kazachstanie przebywać miało ok. 124 550 tys. osób³⁷. (Zob. tab. 1, kolumna I)

Tymczasem władze radzieckie obliczały, że 1 stycznia 1942 r. w 11 obwodach Kazachskiej SRR mieszkało 104 207 obywateli polskich, a ich liczba rosła³⁸. Są to zatem dane porównywalne z ustaleniami ambasady polskiej z kwietnia 1942 r. (121 139 osób) i szacunkami J. Mieszkowskiego ze stycznia tegoż roku (124 550 osób)³⁹.

W kwietniu 1942 r. ambasada określała liczebność obywateli polskich w całym ZSRR na 593 325 osób, a w Kazachstanie na 121 139 osób⁴⁰. (Zob. tab. 1, kolumna II) Jakkolwiek podawano niekiedy liczby z dokładnością do jednej osoby, to ustalenia te w dalszym ciągu miały charakter szacunkowy, albowiem obok ludzi zarejestrowanych z imienia i nazwiska, obejmowały całe grupy, o których posiadano tylko ogólnikowe informacje, często z drugiej ręki. Zresztą sytuacja, zwłaszcza w niektórych obwodach, ulegała szybkim zmianom. Zestawienia ambasady powstawały na podstawie danych napływających z poszczególnych delegatur, których rozeznanie niekiedy dalekie było od kompletności i precyzji. Później, w trakcie pracy Komisji Badawczej Ministerstwa Sprawiedliwości w Teheranie w 1943 r., pracownicy tych placówek podawali często liczby odmienne od tych, które wymieniały zestawienia ambasady. Np. wedle takich zeznań, w październiku 1941 r. w obozie ałmaackim było ok. 4200 obywateli polskich, na początku grudnia tegoż roku ok. 5000, w lutym 1942 r. – ok. 2200, w marcu ok. 3000, a w czerwcu ok. 5000⁴¹. W obwodzie czimkienckim w styczniu 1942 r. miało być – zdaniem dobrze poinformowanego pracownika delegatury – ok. 24 tys. obywateli polskich, a w lipcu 1942 r. – ok. 15 tys.⁴² Jednak inny zeznający twierdził, iż na przełomie 1941 i 1942 r. w tymże obwodzie oraz w obwodzie dżambulskim przebywało po ok. 18 tys. obywateli polskich, w większości pochodzących z przemieszczenia z Uzbekistanu⁴³.

Wedle danych ambasady za czerwiec 1942 r., akcją udzielanej przez nią pomocy objęte były zbiorowości liczące 399,5 tys. osób. W zasięgu delegatur obejmujących obszar Kazachstanu znajdować się miało 142,8 tys. osób: na obszarze działania delegatury w Dżambule - 31,5 tys. osób, a w Czimkienkie - 28,3 tys. osób, w Pawłodarze - 11,0 tys. osób, w Akmolińsku - 12,0 tys. osób, w Pietropawłowsku - 15,0 tys. osób⁴⁴, w Ałma-Acie - 26,0 tys. osób, w Kustanaju - 8,0 tys. osób, w Semipałatyńsku - 11,0 tys. osób. Należy wszakże mieć na uwadze, iż obszar działania poszczególnych delegatur nie pokrywał się z granicami jednostek administracyjnych ZSRR (np. delegatura w Ałma-Acie obejmowała także Kirgizję, a delegatura w Pietropawłowsku obwód omski)⁴⁵. Natomiast wedle ambasadora Stanisława Kota w lutym 1943 r. instytucje ambasady udzielały wsparcia 265 501 obywatelom polskim, z tego w Kazachstanie 56 tys.⁴⁶

Najbardziej kompletne i szczegółowe dane ambasady polskiej obejmują stan z 30 listopada 1942 r. W sumie w Kazachstanie miało przebywać wówczas 85 297 obywateli polskich⁴⁷. (Zob. tab. 1, kolumna III) Pochodzące jednak z tego samego okresu (1 XII 1942 r.) inne zestawienie wykazuje nieco odmienne dane, zamykające się liczbą 89 111 osób (zob. tab. 1, kolumna IV)⁴⁸. Podstawowa rozbieżność tkwi w nieobjęciu pierwszym z tych zestawień obwodu pietropawłowskiego oraz w różnicy danych z obwodu semipałatyńskiego.

Tab. 2. Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej w Kazachstanie wg danych Ambasady RP w ZSRR z lat 1941-1942

Obwód	I	II	III	IV
akmoliński	11 500	11 602	12 670	11 154
aktiubiński	6 300	7 744	6 442	6 442
ałmaacki	4 000	4 580	2 332	2 332
czimkiencki	11 500	21 380	11 747	11 747
dżambułski	6 000	31 500	17 033	17 033
guriewski	350	.	288	932
karagandyjski	12 000	.	.	.
kustanajski	12 000	8 100	7 736	7 713
kzyłordyjski	2 500	7 000	3 016	3 016
pawłodarski	25 900	10 600	9 845	9 845
pietropawłowski	18 600	10 633	.	12 648
semipałatyński	12 500	8 000	13 539	6 249
uralski	700	.	.	.
ust'kamenogorski	700	.	649	.
Ogółem	124 550 ^a	121 139	85 297	89 111

^a — w źródle błędnie podano 113 000.

Źródło:

I — Szacunki J. Mieszkowskiego, AAN MPiOS, t. 23, k. 9 i nast.

II — Rozmieszczenie ludności, 15 IV 1942 r., AAN, MPiOS, t. 25, k. 20.

III — Liczba obywateli polskich w obwodach, stan na 30 XI 1942 r., AW, HIAK.

IV — Zestawienie statystyczne mężów zaufania i obywateli polskich w ZSRR, stan w dniu 1 XII 1942 r., AW, HIAK.

Delegatury ambasady kontakt ze skupiskami polskimi utrzymywały poprzez sieć mężów zaufania, a ci na skutek różnorodnych przyczyn nie zawsze byli w stanie podać precyzyjne liczby obywateli polskich znajdujących się na danym terenie. Także te dane mają więc tylko przybliżony charakter, przy czym trudno orzec o wielkości błędu w szacunkach, a tym bardziej o liczebności skupisk, do których służby ambasady nie dotarły.

Szacunkowy charakter wszystkich lub sporej części informacji zawartych w powyższych zestawieniach nie pozwala, niestety, na ich wykorzystanie do próby określenia dynamiki ruchów ludności polskiej na terenie Kazachstanu i między nim a otoczeniem.

Według ustaleń I Oddziału Sztabu Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR z maja 1942 r., w Kazachstanie będącym terenem dość dobrze spenetrowanym przez placówki wojskowe znajdowało się 153 tys. obywateli polskich⁴⁹. Byłoby to znacznie więcej (o ok. 28 tys. osób), niż miesiąc wcześniej szacowała ambasada. Z kolei szef Biura Dokumentacji II Korpusu B. Podoski, który ogólną liczbę obywateli polskich deportowanych do ZSRR obliczył na 900 tys., twierdził, iż 1 października 1942 r. w Kazachstanie przebywało 144 500 obywateli polskich, spośród 681 400 pozostających wówczas na całym obszarze ZSRR⁵⁰. Przypomnijmy, że dwa miesiące później ambasada określiła liczbę obywateli polskich w Kazachstanie na 89 tys. osób. Różnice były więc znaczne, sięgające dziesiątków tysięcy ludzi.

Na początku 1943 r. do Kazachstanu przesiedlono obywateli polskich przebywających wcześniej w obwodzie saratowskim. Wiązało się to z wprowadzeniem w tym obwodzie 15 września stanu wojennego, a wraz z tym zakazu przebywania tam cudzoziemców. Przyjęty wówczas plan przesiedleń zakładał przesiedlenie 2014 obywateli polskich, w tym 1696 dorosłych i 317 dzieci do lat 16. Pierwotny termin przymusowego przesiedlenia wyznaczono na 12 listopada 1942 r.⁵¹ Deportacja uległa jednak pewnemu opóźnieniu i faktycznie eszelon z przesiedleńcami odprawiono ze stacji Osinki 31 grudnia 1942 r. Składał się on z 45 wagonów mieszczących 1881 osób. Na stacji Ileckaja Zaszczita dołączono do niego kolejnych 5 wagonów ze 194 osobami. W sumie zatem do Kazachskiej SRR skierowano 2075 osób (353 rodziny i 661 pojedynczych osób bez rodzin, tzw. odinoczek)⁵². Z innych dokumentów wynika wszakże, że ogólna liczba przesiedlonych z obwodu saratowskiego do Kazachstanu była nieco większa i wyniosła 2122 osoby. 1077 osób osiedlono w kołchozach rejonu karatałskiego w obwodzie ałmaackim, 1045 zaś w kołchozach rejonu tałdykurgańskiego⁵³.

Wedle danych NKWD przekazanych później Stalinowi, w okresie tzw. paszportyzacji w 1943 r. w Kazachstanie znajdowały się 76 942 osoby, uważane przez władze radzieckie za „byłych obywateli polskich”⁵⁴. Faktycznie był to jednak stan z maja 1944 r., tak w każdym razie wynika z notatki podpisanej przez zastępcę naczelnika 7 Oddziału 2 Zarządu NKGB ZSRR płk. Kondratika, który podawał jednocześnie, iż w grupie tej było 19 654 Żydów⁵⁵. W tym miejscu przypomnieć warto, iż wedle najkompletniejszych zestawień ambasady polskiej z końca listopada 1942 r. w Kazachstanie miało się znajdować 85 297 obywateli polskich. Różnica wynosi zatem ok. 8 tys., czyli ok. 10 proc., ale jeśli wziąć pod uwagę wszystkie problemy związane z obywatelstwem oraz trudnościami placówek ambasady oraz istniejącą mimo wszystko ruchliwość ludności polskiej, to raczej podkreślić należy zbieżność tych liczb niż różnicę między nimi.

Wiosną 1944 r. władze radzieckie — prawdopodobnie w związku z projektowanymi przesiedleniami ludności polskiej na Ukrainę — gromadziły informacje na temat liczby obywateli polskich w poszczególnych obwodach i krajach. Uzyskane dane, choć niepełne i niejednokrotnie — jak się wydaje — nieprecyzyjne, są o tyle interesujące, że obejmowały nie tylko ludność polską i żydowską, która pozostawała w orbicie działań Związku Patriotów Polskich, ale także

obywateli polskich innych narodowości, którym skądinąd odmawiano wcześniej i później prawa do obywatelstwa polskiego. Z depesz i notatek przekazanych w kwietniu i maju 1944 r. do centrali NKWD wynika, iż w poszczególnych obwodach Kazachstanu doliczono się ilości obywateli polskich wyraźnie niższych, niż wcześniej określiła to ambasada polska, a później Związek Patriotów Polskich.

10 maja 1944 r. zastępca naczelnika Oddziału Specjalnych Osiedleń NKWD ZSRR Ostapow odnotował w stosownym zestawieniu, iż na terenie Kazachstanu miało znajdować się 51 062 „byłych obywateli polskich”, w tym: 35 493 osoby powyżej 16 roku życia, 14 573 dzieci do lat 16. Były to jednak, jak wynika z samego dokumentu, dane niekompletne⁵⁶. Dlatego też interesować nas w nim mogą nie tyle liczby absolutne, ile struktura wieku. Z dokumentu tego wynika, iż dzieci do lat 16 stanowiły 28,6 proc. całej ludności polskiej. W notatce wspomnianego już wyżej Kondratika z 21 lipca 1944 r. podano, powołując się na wyniki paszportyzacji, że w Kazachstanie znajdowało się 75 943 „byłych obywateli polskich”, w tym 45 360 Polaków (59,7 proc.), 3932 Białorusinów (5,2 proc.), 6997 Ukraińców (9,2 proc.), 19 654 Żydów (25,9 proc.)⁵⁷. Ta sama ogólna liczba znalazła się w zestawieniu zastępcy naczelnika 6 Wydziału 7 Oddziału Zarządu NKGB ZSRR Brinda, które jednocześnie wskazywało, iż na liczbę tę składało się 21 669 mężczyzn (28,5 proc.), 32 038 kobiet (42,2 proc.) i 22 236 dzieci (29,3 proc.)⁵⁸.

Tab. 3. Liczba obywateli polskich w wybranych obwodach Kazachskiej SRR wg źródeł NKWD z kwietnia-maja 1944 r.

Obwód	Dorośli (16 lat i więcej)	W tym:					Dzieci poniżej 16 roku życia	Ogółem
		Polacy	Białorusini	Ukraińcy	Żydzi	Rosjanie		
akmoliński	11 123	8 213	1 535	380	995	-	3 678	14 801
aktubiński	4 054	2 618	185	801	407	43	2 093	6 147
dżambulski	9 964	3 114	168	340	55	-	3 070	13 034
karagandyjski	1 106	176	130	136	62	-	150	1 256
kustanajski	3 098	2 349	68	513	136	32	1 376	4 474
kzyłordyjski	1 186	186	20	32	948	-	239	1 425
pawłodarski	5 344	3 957	391	528	383	85	3 559	8 903
wschodnio-kazachstański	433	350	4	9	90	-	276	709

Źródło: CAW, Kolekcja materiałów z archiwów rosyjskich, t. 677 a.

Datowane 20 lipca tegoż roku zestawienie podpisane przez zastępcę naczelnika IV Wydziału Oddziału Specjalnych Osiedleń NKWD ZSRR Małygina stwierdzało, że w Kazachstanie znajdowało się 72 493 byłych obywateli polskich, w tym: 51 434 osób powyżej 16 roku życia (Polaków 32 560, Białorusinów 3050, Ukraińców 3879, Żydów 7620, innych 634), 21 059 dzieci do lat 16⁵⁹. Jakkolwiek ogólna liczba różni się tu wyraźnie, to z zestawienia tych danych wynikałoby, iż wśród Żydów odsetek dzieci sięgał ok. 61 proc., a wśród Polaków tylko 28 proc. (dla całej populacji 29 proc. wg Małygina, 28,6 proc. wg Ostapowa, 29,2 proc. wg Brinda).

Próby obliczenia i rejestracji ludności polskiej przebywającej na terytorium ZSRR podjął także Związek Patriotów Polskich. Opracowane przez jego ogniwa zestawienia różnią się między sobą, nawet jeśli pochodzą z tego samego okresu. O ile dane ambasady polskiej z lat

1941–1942 odnosiły się do 10–12 obwodów Kazachskiej SRR, o tyle dane ZPP obejmują 17 obwodów tej republiki. Do pewnego stopnia można to wiązać z pełniejszym rozeznaniem sytuacji przez aparat ZPP, ale zasadniczy wpływ na ten stan rzeczy miało przemieszczanie ludności polskiej na terytorium republiki, trwające także po ewakuacji armii polskiej.

W połowie 1944 r. ZPP obliczał liczbę ludności polskiej na 329 225 osób, w tym: w Rosyjskiej FSRR 163 925, w Kazachstanie 95 742, w Uzbekistanie 43 400, w Kirgizji 14 000, w Tadżykistanie 5000, w Turkmenii 1200, w Gruzji 7208, w Armenii 450 i w Azerbejdżanie 100 osób⁶⁰. Obliczenia te odzwierciedlały stan sprzed dokonanych w 1944 r. przesiedleń części ludności polskiej. Zwraca tu uwagę znacznie wyższa, niż w dokumentach NKWD i NKGB, liczba ludności polskiej. Dotyczyło to także Kazachstanu. Jest to ważne także i dlatego, że ZPP dokonując rejestracji ludności polskiej najczęściej obejmował nią jedynie osoby narodowości polskiej i żydowskiej, choć niektóre zestawienia z obwodów uwzględniały także osoby innych narodowości⁶¹. Pozostaje jednak faktem, że późniejsze, pełniejsze i dokładniejsze, zestawienia tej samej proveniencji nie potwierdziły wskazanej wyżej liczebności zbiorowości obywateli polskich na terenie Kazachskiej SRR.

Na prośbę Zarządu Głównego ZPP 5 kwietnia 1944 r. Rada Komisarzy Ludowych ZSRR przyjęła postanowienie przewidujące przesiedlenie „z nie sprzyjających dla Polaków pod względem warunków klimatycznych północnych rejonów kraju 26 885 osób, byłych obywateli polskich”. Wedle załącznika do tego postanowienia, liczba przesiedlonych zmniejszona została do 23 130 osób⁶². 11 lipca 1944 r. RKL ZSRR na wniosek ZG ZPP przyjęła kolejne postanowienie o przesiedleniu 30 tys. Polaków na oswobodzone terytoria Ukraińskiej SRR. Przesiedlono Polaków z obwodów swierdłowskiego, mołotowskiego, wołogodzkiego, omskiego, kemerowskiego, czytyjskiego, Kraju Krasnojarskiego, obwodów akmolińskiego, aktiubińskiego i kustanajskiego, z Karakałpackiej ASRR i z obwodu chorezmijskiego Uzbekkiej SRR. Do końca 1944 r. w 15 obwodach Ukrainy osiedlono ponad 40 tys. osób⁶³. Przesiedlenia z Kazachstanu na Ukrainę, wedle obliczeń ZPP, wyniosły: z obwodu akmolińskiego 3956 osób, z obwodu aktiubińskiego 3281 osób, z obwodu kustanajskiego 2989 osób, a więc łącznie 10 226 osób⁶⁴.

Wedle zestawienia ZPP, którego datę trudno ustalić, ale które rejestrować miało stan z końca 1944 r., liczebność ludności polskiej w Kazachstanie przedstawiała się następująco: obwód akmoliński — 3770 osób, obwód aktiubiński — 2553, obwód ałmaacki 2610, obwód czymkiencki — 10 798, obwód dżambulski — 9750, obwód guriewski — 614, obwód karagandyjski — 2062, obwód kokczetawski - 5491, obwód kustanajski — 3000, obwód kżyłordyjski — 1550, obwód pawłodarski — 7927, obwód pietropawłowski — 7000, obwód semipałatyński — 5778, obwód wschodniokazachstański (ust'-kamienogorski) — 832, obwód uralski — 300 osób. Łącznie było to zatem 64 035 osób⁶⁵. Latem 1945 r. spisy Polsko-Radzieckiej Komisji Mieszanej do Spraw Repatriacji wykazały w całym ZSRR 273 321 osób uprawnionych do repatriacji, z czego w Kazachstanie było 67,6 tys.66 We wrześniu 1945 r. Zarząd Główny ZPP przekazał Komisji Mieszanej informację o 248 tys. osób uprawnionych do repatriacji, z tego w Rosyjskiej FSRR miało przebywać 107 249 osób, w Ukraińskiej SRR — 30 862, w Uzbekistanie — 29 574, Turkmenii — 940, Gruzji — 200, Kirgizji — 11 387, Tadżykistanie — 4000, Kazachstanie 63 933⁶⁷.

Wedle późniejszych danych ZPP z grudnia 1945 r. liczebność ludności polskiej w poszczególnych obwodach Kazachskiej SRR przedstawiała się następująco: akmoliński - 3037 osób, aktiubiński — 2242, ałmaacki — 2139, czimkiencki — 10 500, dżambulski — 8225, guriewski — 317, karagandyjski — 2062, kokczetawski — 2631, kustanajski — 2467, kżyłordyjski — 1475, pawłodarski — 6479, pietropawłowski — 5805, semipałatyński — 5050, uralski —

280, ust'-kamenogorski — 1145 osób⁶⁸. Łącznie dawało to 53 854 osoby, w tym 37 673 osoby narodowości polskiej. Dane te jednak nie są jedynymi występującymi w dokumentacji ZPP, a w przypadku niektórych obwodów pojawiające się różnice są zaskakująco duże. Np. ze sprawozdań zarządów obwodowych ZPP uwzględniających stan na 1 grudnia 1945 r. wynikałoby, iż liczba ludności polskiej w poszczególnych obwodach przedstawiała się następująco: akmoliński — 3577, aktiubiński — 2016, almaacki — 2139, czimkiencki - 7598, dżambulski — 8225, guriewski — 344, karagandyjski — 1958, kokczetawski — 4631, kustanajski — 2677, kżyłordyjski — 1052, pawłodarski — 6123, pietropawłowski — 6244, semipałatyński — 5647, uralski — 328, ust'-kamenogorski — 1072 osoby⁶⁹. W sumie było to 53 631 osób. Nieznaczne różnice co do całkowitej liczby ludności polskiej w Kazachstanie, a także poszczególnych obwodów wykazuje zestawienie pomocy Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej dla baz Uprosobtorgu, instytucji zaopatrującej ludność polską⁷⁰. Pewne różnice liczbowe wynikają zapewne z niedoskonałości kancelaryjnej, poprawek nanoszonych czasem w odrębnych pismach oraz w samych sprawozdaniach i zestawieniach. Można jednak odnotować widoczne zmniejszanie się liczby ludności zarejestrowanej przez ZPP w Kazachstanie jeszcze przed zasadniczą falą repatriacji, która przypadła na rok 1946. Brak podstaw do jednoznacznego wyrokowania o przyczynach tego stanu rzeczy. Miały miejsce ograniczone, żywiołowe przemieszczenia ludności, indywidualne wyjazdy do Polski oraz na dawne wschodnie ziemie Rzeczypospolitej, skąd dopiero później ludzie ci przesiedlali się do kraju w jego nowych granicach. Miały też miejsce zorganizowane przesunięcia, jak np. z obwodu guriewskiego. Trudno jednak wytłumaczyć tymi czynnikami zmiany o takich rozmiarach, jakie miały miejsce od końca 1944 r. do końca 1945 r., zwłaszcza jeśli wziąć pod uwagę liczbę ostatecznie repatriowanych z Kazachstanu.

Wszystkie dane polskie, zarówno te uzyskane wcześniej przez aparat ambasady polskiej w ZSRR i Polskich Sił Zbrojnych, jak i później zgromadzone przez Związek Patriotów Polskich są niepełne, co wynika z samych metod zdobywania informacji oraz warunków, w jakich się to odbywało. Dają one co najwyżej podstawy do pewnych przybliżonych szycunków, które jednak przy porównywaniu wymagałyby uwzględniania ruchu naturalnego (zgony i urodzenia) oraz migracji ludności polskiej zarówno na terenie Kazachstanu, jak i poza granice republiki. Jednakże i urzędowe dane radzieckie różnią się między sobą, co nakazuje ostrożność przy traktowaniu ich jako pewnych, nawet jeśli same źródła uznamy za wiarygodne.

Ostateczna decyzja o repatriacji obywateli polskich znajdujących się w głębi terytorium ZSRR formalnie została potwierdzona dopiero 6 lipca 1945 r., gdy podpisano polsko-radzieckie porozumienie „o prawie zmiany obywatelstwa radzieckiego i ewakuacji osób narodowości polskiej i żydowskiej zamieszkałych w ZSRR”⁷¹. Prawo do przesiedlenia do Polski uzyskały osoby „narodowości polskiej i żydowskiej, które posiadały do dnia 17 września 1939 r. obywatelstwo polskie”⁷². Przed wyjazdem musiała zostać dopełniona procedura zrzeczenia się obywatelstwa radzieckiego, które nadal posiadała większość osób, z wyjątkiem żołnierzy armii polskiej (tzw. armii Berlinga) i ich rodzin, którzy prawo przyjęcia obywatelstwa polskiego mieli już od lata 1944 r. na podstawie dekretów Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 22 czerwca i 14 lipca⁷³.

Termin rejestracji na wyjazd do Polski upływał 1 listopada 1945 r.⁷⁴ Wolę przesiedlenia się do kraju zgłosiło 273 321 osób. W 1945 r. wyjechała tylko nieznaczna część uprawnionych Polaków i Żydów - 22 058 osób. Apogeum akcji repatriacyjnej przypadło na I połowę 1946 r., kiedy powrócili do Polski 217 144 osoby. Ogółem do 1949 r. przybyło ze Związku Radzieckiego 266 tys. osób⁷⁵.

W latach 1946-1948 z Kazachstanu do Polski, wg ustaleń J. Czerniakiewicza, repatriowano ogółem 62 178 osób, z czego przytłaczającą większość w 1946 r. (57 672 osoby). W rozbiu na poszczególne obwody repatriacja ta przedstawiała się następująco: almaacki — 2420 osób, akmołiński — 3770, aktiubiński — 4000, czymkiencki — 10 715, dzambulski — 9842, guriewski — 500, karagandyjski — 4989, ust'-kamenogorski — 800, kustanajski — 2985, kzyłordyjski — 1459, pietropawłowski — 6991, semipałatyński — 3456, tałdykurgański — 2324 osoby⁷⁶. Zestawienie to nie uwzględnia dwóch obwodów: kokczetawskiego i uralskiego, z których w sumie repatriowano 7250 osób, co podnosi ogólną sumę migrantów z Kazachstanu do 69 428. Wedle danych radzieckich odziedziczących stan na 1 czerwca 1946 r., na terytorium Kazachstanu zamieszkiwały 53 772 osoby uznawane przez władze radzieckie za obywateli polskich⁷⁷. Skądinąd wiadomo, że w okresie styczeń-maj 1946 r. z Kazachstanu repatriowano już 19 674 osoby⁷⁸. Oznaczałoby to, że faktyczna liczba uprawnionych do repatriacji wynosiła niemal 73,5 tys. osób.

Jeśli liczbę repatriowanych bezpośrednio z Kazachstanu powiększyć o przesiedlonych w 1944 r. na Ukrainę, tj. o ok. 10 tys. osób, to uzyskamy ok. 83,5 tys. osób, które wyjechały w latach 1944-1948 jako uznawane za ludność polską. Nakazuje to z ostrożnością traktować dane radzieckie z połowy 1944 r., a także ustalenia rejestracyjne ZPP, rozbieżności bowiem między nimi a liczbą repatriowanych trudno wytłumaczyć naturalnym ruchem ludności czy innymi tego rodzaju zjawiskami. Z pewnością natomiast perspektywa powrotu do kraju zachęcała do podejmowania stosownych działań także osoby wcześniej unikające ujawniania dawnego polskiego obywatelstwa i polskiej narodowości, choćby z uwagi na doświadczenia paszportyzacji przeprowadzonej w 1943 r. Mechanizm opcji stwarzał też szansę tym, którym wcześniej z różnych powodów wydano dokumenty radzieckie nie uwzględniające właściwej narodowości (a było takich przypadków dość sporo), w wyniku czego ludzie ci w urzędowych ewidencjach nie byli zaliczani poprzednio do ludności polskiej.

Należy odnotować, iż repatriacja nie objęła wszystkich obywateli polskich, w rozumieniu ówczesnych ustaleń radzieckich. Jak zdaje się wynikać z radzieckich zestawień, uwzględniających stan na 1 czerwca 1946 r., spośród 53 772 pozostających wówczas w ewidencji obywateli polskich zezwolenie na wyjazd otrzymało 49 849 osób, tj. 90,8 proc.⁷⁹ Nie jest obecnie znana pełna liczba przypadków odmowy zgody na repatriację, co ogranicza możliwość ustalenia liczby Polaków pozostających w Kazachstanie po upływie terminu opcji i zamknięciu możliwości powrotu do kraju.

Powstaje pytanie, czy na podstawie liczby osób repatriowanych z Kazachstanu do Polski w latach 1946-1948, przy uwzględnieniu danych dotyczących fali repatriacyjnej z drugiej połowy lat pięćdziesiątych, da się zweryfikować informacje mówiące o liczbie ludności polskiej w tejże republice w okresie drugiej wojny światowej? Wydaje się to wątpliwe z dwóch zasadniczych powodów. Po pierwsze, repatriowano osoby narodowości polskiej i żydowskiej, i to nie wszystkie, ale nie znamy dokładnej liczby tych, którym odmówiono prawa powrotu do kraju. Po drugie, przez cały czas dokonywały się ruchy ludności polskiej, których rozmiarów jednak nie znamy i nie ma nawet podstaw do określenia ich wpływu na liczebność zbiorowości polskiej w Kazachstanie. Można jedynie pokusić się o przypuszczenie, że liczba repatriowanych nie wyklucza prawdziwości danych rejestrowanych na bieżąco w interesującym nas okresie (przy wszystkich zastrzeżeniach, o których już była mowa), ale też wywołuje sceptycyzm co do ich ścisłości. Ostatecznie zaś ustalenie liczebności ludności polskiej w Kazachstanie w latach II wojny światowej nadal pozostaje aktualnym problemem badawczym.

¹ *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, t. 1, Londyn 1970, s. 251-252.

² Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (dalej AZHRL), Zespół St. Kota, sygn. 93, k. 233-240; J. Węgiński, *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa, 1991, s. 132, 205-206.

³ Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), sygn. 202/II/51, k. 301, raport „Wyludnienie Ziemi Wschodnich w okresie wojny obecnej”, grudzień 1943 r.; AAN, sygn. 202/III/134, k. 55, raport „Straty ludnościowe Ziemi Wschodnich w czasie obecnej wojny”.

⁴ I. Biłas, *Represyjno-karalna systema w Ukraini 1917-1953. Suspilno-politycznyj ta istoryko-prawowyj analiz*, t. 1, s. 153; A. F. Chackiewicz, *Aresztowania i deportacje ludności zachodnich obszarów Białorusi (1939-1941)*, w: *Polska-Białoruś 1918-1945*, zbiór studiów pod red. W. Balceraka, Warszawa 1994, s. 146. W dokumentach różnych pionów i ogniw NKWD podawane są liczby różniące się między sobą. Wedle najwyższych podawanych liczb na miejsce przymusowego osiedlenia dotarło ok. 140-143 tys. „osadników” (A. Gurjanow, *Cztery deportacje 1940-1941*, „Karta” nr 12, 1994, s. 119, 125; W. N. Ziemskow, *Spiecposielency (po dokumentacyi NKWD-MWD SSSR)*, „Sociologoczeskije issledowanija” nr 11, 1990, s. 5).

⁵ Archiwum Wschodnie w Warszawie (cyt. dalej: AW), „Swiedienija o koliczestwie wysielonych iz zapadnych oblastiej USSR i BSSR”.

⁶ A. Gurjanow, *Cztery deportacje...*, s. 123.

⁷ Tamże, s. 130-131. K. Kersten (*Szacunek strat osobowych w Polsce Wschodniej*, „Dzieje Najnowsze” nr 2, 1994, s. 48-50) zakwestionowała ustalenia Gurjanowa, twierdząc, jakoby były to szacunki oparte na odpowiednich instrukcjach NKWD, podczas gdy rzeczywistość daleko od nich odbiegała. Gurjanow wykorzystał tymczasem konkretne dane sprawozdawcze poszczególnych jednostek konwojujących transporty. Jedyne w przypadku niektórych transportów z 1941 r. dokonał szacunków, opierając się jednak nie na instrukcjach deportacyjnych, lecz na uśrednionych danych z innych transportów w tymże roku. Nie odnalazł wprawdzie imiennych spisów deportowanych, ale dane konwoju musiały się z nimi liczbowo zgadzać. W tym sensie argumentacja K. Kersten jest chybiona. Co więcej - w żadnym razie uwagi Kerstenowej nie mogą już odnosić się do innych materiałów NKWD, i to pochodzących zarówno z centrali, jak i z ogniw terenowych, a dane tam zawarte w zasadzie pokrywają się z danymi wojsk konwojowych NKWD. Pozostaje zatem albo przyjąć hipotezę o jakimś gigantycznym fałszerstwie dokonanym we wszystkich zainteresowanych deportacjach komórkach NKWD, albo znaleźć inne uzasadnienie odrzucenia informacji zawartych w dokumentach tego resortu. W pierwszym wypadku trzeba jednak odpowiedzieć na pytanie o cel i sens takiego fałszerstwa, a ponadto znaleźć prawdziwe dane, bez których przecież ten raport nie mógłby funkcjonować tak sprawnie, jak to miało miejsce.

⁸ AW, „Swiedienija...”

⁹ I. Biłas, *Represyjno-karalna systema...*, t. 2, s. 196-199.

¹⁰ Tamże, s. 200; A. Głowacki, *O deportacji osadników wojskowych w głąb ZSRR (w świetle materiałów NKWD)*, „Mars”, t. 2, 1994, s. 140-143.

¹¹ *40-50-je gody: posledstwija dieportacyi narodow (Swidielstwujut archiwy NKWD-MWD SSSR)*, ed. N. F. Bugaj, „Istorija SSSR” nr 1, 1992, s. 123-124.

¹² Centralne Archiwum Wojskowe, Kolekcja materiałów z archiwów rosyjskich (cyt. dalej: CAW, Kol. mat. ros.), t. 695 k, k. 3, 5.

¹³ AW, „Swiedienija...”

¹⁴ W. S. Parsadanowa, *Dieportacyja nasielenija iz Zapadnoj Ukrainy i Zapadnoj Bietorusii w 1939-1941 gg.*, „Nowaja i nowiejszaja istorija” nr 2, 1989, s. 32.

¹⁵ J. Tucholski, *Katyń - mechanizm zbrodni (Koziełsk-Ostaszów-Starobielsk)*, „Polska Zbrojna”, nr 70 (628) z 9-12 IV 1993, *Magazyn Wielkanocny*, nr 14 (130), s. IV; A. Kijas, *Polacy w Kazachstanie. Przeszłość i teraźniejszość*, Poznań 1993, s. 58. Oczywiście nieporozumieniem jest wniosek Kijas, że do Kazachstanu skierowano tylko 20% deportowanych w kwietniu 1940 r.

¹⁶ M. F. Bugaj, *Deportaciji naselennia z Ukrainy (30-50-mi roky)*, „Ukrajinskyj istorycznych żurnał” nr 10, 1992, s. 35.

¹⁷ A. Gurjanow, *Cztery deportacje...*, s. 124.

¹⁸ Tamże, s. 124; I. Biłas, *Represyjno-karalna systema...*, t. 2, s. 201-213.

¹⁹ A. F. Chaciewicz, *Aresztowania i deportacje...*, s. 156.

²⁰ W dostępnych opracowaniach można spotkać różniące się między sobą dane na temat liczby wywiezionych z poszczególnych obszarów II RP na wiosnę 1941 r. Z Białorusi Zachodniej wywiezionych miało być od 19 000 do 27 887, a z tzw. Ukrainy Zachodniej 9595 osób. Także liczba wysiedlonych z Litwy budzi znaczne kontrowersje. Według informacji zebranych w latach 1941-1942 przez Biuro Informacji Litewskiej Pomocy Wzajemnej z Litwy wywieziono w głąb ZSRR 17 774 osoby. M. F. Bugaj, *Deportaciji...*, s.

35; W. N. Ziemschow, *Massowoje...*, s. 26; A. Gurjanow, *Cztery deportacje...*, s. 121; J. Surwiło, *Rachunki nie zamknięte*, Wilno 1992, s. 148.

²¹ W. N. Ziemschow *Massowoje...*, s. 26; CAW, Kol. mat. ros., t. 695 k, k. 5.

²² S. Kot, *Rozmowy z Kremlem*, Londyn 1959, s. 84.

²³ *Polscy jeńcy wojenni w ZSRR*, oprac. W. Materski, Warszawa 1992, s. 84-85.

²⁴ AAN, Polonica, sygn. F-67, k. 24-25; „*Pogrużony w eszelony i otrawiony k miastam posielenij...*”
Ł. Berija-I. Stalinu, ed. N. F. Bugaj, „*Istorija SSSR*” nr 1, 1991, s. 153.

²⁵ *Ewidencja Berii*, „*Karta*” nr 11, 1993, s. 128. W dokumencie tym pojawia się więcej sprzeczności. Beria podaje, iż w sumie w ewidencji NKWD doliczono się 391 575 „byłych obywateli polskich” represjonowanych w różnych formach, w tym 318 784 osoby skierowane na specjalne osiedlenie i na zesłanie. Jednakże zsumowanie danych zaś wg miejsca osiedlenia prowadzi do jeszcze innej liczby: 320 284 osoby.

²⁶ Przyjmuje się tutaj, że deportowano w lutym 1940 r. 139 794 osoby, a na początku sierpnia 1941 r. w miejscach zesłania przebywało 131 938 osób (I. Bilas, *Represyjno-karalna systema...*, t. 2, s. 199-200).

²⁷ S. Kot, *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn 1955, s. 107, 453, 459, 481; *Documents on Polish-Soviet Relations 1939-1945*, t. 1, Londyn 1961, s. 167.

²⁸ R. Buczek, *Działalność opiekuńcza Ambasady RP w ZSRR w latach 1941-1943*, „*Zeszyty Historyczne*” 1974, z. 29, s. 56-57.

²⁹ AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej (dalej: MPiOS), t. 23, k. 9.

³⁰ CAW, Kol. mat. ros., t. 165 a, k. 2.

³¹ S. Kot, *Rozmowy...*, s. 143.

³² CAW, Kol. mat. ros., t. 165 b, k. 2.

³³ CAW, Kol. mat. ros., t. 165 b, k. 2. S. Kot twierdził, iż 25 listopada 1941 r. rozpoczęła się akcja przesiedlania z Uzbekistanu 45 000 obywateli polskich, częściowo wstrzymana (zaniechano przesiedleń do obwodu semipałatyńskiego) na skutek gwałtownego protestu ambasady polskiej (S. Kot, *Listy...*, s. 210, 487).

³⁴ S. Kot, *Listy...*, s. 487.

³⁵ AAN, MPiOS, t. 22, k. 106, Sprawozdanie z podróży służbowej na trasie Kujbyszew-Taszkient-Alma-Ata-Dzambuł-Czimkient-Kujbyszew, odbytej w dn. 22 I-7 III 1942 przez attaché ambasady A. Powierzę.

³⁶ AW, Materiały Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Ambasada RP w ZSRR (cyt. dalej: HIAK), Komisja Badawcza, k. 236 (zeznanie K. Lisiewicza), k. 263-264 (zeznanie K. Więcka).

³⁷ AAN, MPiOS, t. 23, k. 9 i nast. J. Mieszkowski jako łączną liczbę obywateli polskich w Kazachstanie podał 113 000 osób, ale z sumowania danych dla poszczególnych obwodów wynika liczba 124 550 osób.

³⁸ Sz. D. Pirimkulow, *Trudowaja diejatielnost' i socialnoje obiesieczienije polskich emigrantow w SSSR w 1943-1946 godach*, „*Sowietskoje Sławianowiedienije*” nr 2, 1978, s. 88.

³⁹ Informacja zastępcy naczelnika Oddziału Specjalnych Osiedleń NKWD ZSRR Konradowa dla zastępcy ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRR Krugłowa z 2 VI 1942 r. podawała dla Kazachstanu odmienne dane. Odnotowano w niej, iż liczba tzw. „osadników i leśników” wynosiła 9235 osób, „rodzin represjonowanych” 66 000 osób, a ponadto zesłańców z maja-czerwca 1941 r. 15 413 osób, łącznie więc 90 648 osób (CAW, Kol. mat. ros., t. 695 k, k. 5). Należy jednak odnotować, iż podana przez Konradowa liczba poszczególnych kontyngentów zesłanych do Kazachstanu nie sumowała się z ogólną liczbą zesłańców mających przebywać w Kazachstanie, co podważa pewność przytoczonych danych dla kontyngentów „polskich”. Dokument ten nie odnotowuje, do jakiego momentu odnoszą się podane tam liczby, natomiast zaznacza, iż obywatel polscy zostali już zwolnieni, zgodnie z dekretem amnestyjnym.

⁴⁰ AAN, MPiOS, t. 25, k. 20.

⁴¹ AW, HIAK, Komisja Badawcza, k. 190 (zeznanie J. Wolskiego), k. 236 (zeznanie K. Lisiewicza), k. 262, 265 (zeznanie K. Więcka).

⁴² Tamże, k. 558 (zeznanie A. Dąbrowskiego).

⁴³ Tamże, k. 235 (zeznanie K. Lisiewicza).

⁴⁴ Zastępca delegata w Pietropawłowsku, W. Matuszewicz, zeznał natomiast, iż w czerwcu 1942 r. liczbę obywateli polskich w obwodzie pietropawłowskim szacowano na 13 tys., w tym 4,5 tys. dzieci do lat 16, a w obwodzie omskim na 8 tys., w tym ok. 2,5 tys. dzieci (tamże, k. 1103).

⁴⁵ AAN, MPiOS, t. 25, k. 17.

⁴⁶ S. Kot, *Listy...*, s. 27.

⁴⁷ AW, HIAK, Liczba obywateli polskich w obwodach, stan z 30 XI 1942 r.

⁴⁸ AW, HIAK, Zestawienie statystyczne mężów zaufania i obywateli polskich w ZSRR, stan w dn. 1 XII 1942 r.

⁴⁹ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 2, cz. 2, Londyn 1975, s. 238.

- ⁵⁰ PB[B. Podoski], *Polska Wschodnia 1939-1941*, Rzym 1945, s. 10, 14.
- ⁵¹ CAW, Kol. mat. ros., t. 695 k, k. 11.
- ⁵² CAW, Kol. mat. ros., t. 695 l, k. 34.
- ⁵³ CAW, Kol. mat. ros., t. 695 l, k. 38.
- ⁵⁴ AAN, sygn. F-67, k. 25, *Sprawka po uczotu bywszych polskich grażdan*.
- ⁵⁵ CAW, Kol. mat. ros., t. 677 a, k. 36.
- ⁵⁶ CAW, Kol. mat. ros., t. 677 a, k. 24.
- ⁵⁷ CAW, Kol. mat. ros., t. 677 a, k. 44.
- ⁵⁸ CAW, Kol. mat. ros., t. 677 a, k. 42.
- ⁵⁹ CAW, Kol. mat. ros., t. 677 a, k. 39.
- ⁶⁰ AAN, Związek Patriotów Polskich, sygn. 130 (dalej cyt: ZPP), t. 13, k. 78-80; Sz. D. Pirimkułow, *Polskie szkoły i detskije uczrzedzienia w SSSR (1941-1946)*, Taszkient 1990, s. 13.
- ⁶¹ Zob. np. AAN, ZPP, t. 755, k. 152, dane dla obw. semipalatyńskiego i czimkienckiego.
- ⁶² Sz. D. Pirimkułow, *Polskie szkoły...*,
- ⁶³ Tamże, s. 14.
- ⁶⁴ A. Głowacki, *Przemieszczenie obywateli polskich w Związku Radzieckim w 1944 roku*, Łódź 1989, s. 49, 52, 64.
- ⁶⁵ AAN, ZPP, t. 755, k. 150-152. Zob. fragmenty tego zestawienia: I. Blum, *Polacy w Związku Radzieckim (wrzesień 1939-maj 1943 r.)*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 1, 1967, s. 163.
- ⁶⁶ K. Kersten, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej*, Wrocław 1974, s. 44-45.
- ⁶⁷ Tamże, s. 227.
- ⁶⁸ AAN, ZPP, t. 754, k. 77-78. W zestawieniu obok obwodu czimkienckiego wymieniono obwód turkiestański, który nie istniał w podziale administracyjnym Kazachstanu. Tutaj podano te dane łącznie dla obwodu czimkienckiego.
- ⁶⁹ AAN, ZPP, t. 32, k. 71, 91, 101; t. 34, k. 36; t. 35, k. 1, 48; t. 40, k. 129; t. 41, k. 1, 13; t. 46, k. 12, 98; t. 162, k. 14; t. 178, k. 2.
- ⁷⁰ AAN, ZPP, t. 754, k. 3, 4, 5, 10, 12, 15, 27, 89. Nie są wiarygodne ustalenia Pirimkułowa, który doliczył się w Kazachstanie 71 784 osób (w bliżej nieokreślonym momencie), zestawiając dane pochodzące z różnych dokumentów ZPP, sporządzonych w różnym czasie i z różną dokładnością, a pominął sprawozdania z obwodów przygotowywane wg centralnie opracowanego kwestionariusza i odzwierciedlające stan na jednolicie ustalony moment, tj. na 1 grudnia 1945 r. (Sz. D. Pirimkułow, *Polskie szkoły...*, s. 17).
- ⁷¹ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 8, Warszawa 1974, s. 500-504.
- ⁷² Tamże, s. 500.
- ⁷³ Tamże, s. 118-119, s. 131.
- ⁷⁴ Tamże, s. 501. Termin ten w praktyce okazał się nierealny, w związku z tym 11 XI 1945 r. przedłużono termin przyjmowania podań w sprawie zmiany obywatelstwa radzieckiego do 1 I 1946 r., równocześnie termin przesiedlenia obywateli polskich przesunięty został z 1 I 1946 r. na 15 VI 1946 r. Tamże, s. 6, 39.
- ⁷⁵ K. Kersten, *Repatriacja...*, s. 226, 229. Wśród powracających w latach 1946-1949 było już jednak szereg osób wywiezionych (internowanych, aresztowanych) w latach 1944-1945, niestety, nie jest znany na razie bliżej ich odsetek.
- ⁷⁶ J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944-1948*, Warszawa 1988, s. 162, 172.
- ⁷⁷ „Specjalnateczka Stalina”: *deportacje i reemigracja Polaków*, oprac. N. F. Bugaj, „Zeszyty Historyczne”, Paryż 1994, z. 107, s. 124. Nie jest jasne, czy ewidencja ta obejmowała tylko osoby dorosłe, czy także dzieci, jednakże za pierwszą z tych ewentualności zdaje się przemawiać fakt, iż suma liczby podań opcyjnych i liczby dzieci, które miały wyjechać wraz z osobami posiadającymi zezwolenie wyjazdowe, wynosiła 55 091 osób, a więc była wyższa od podanej w zestawieniu liczby ludności polskiej pozostającej w ewidencji władz. Z drugiej strony różnica liczby podań złożonych i zatwierdzonych wynosiła 5242, a jeśli przyjąć proporcje dzieci i dorosłych jak wśród grupy otrzymujących zgodę, to końcową liczbę osób, które nie zyskały prawa wyjazdu, należałoby podnieść do 6800 (w tym 1560 dzieci), z czego z kolei można wysnuć wniosek, że w sumie w zewidencjonowanych rodzinach było łącznie ok. 56 650 osób.
- ⁷⁸ J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej...*, s. 162.
- ⁷⁹ Tamże, s. 124.